

Οι στάσεις του πληθυσμού της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας απέναντι στους μετανάστες: Επιπτώσεις για τη μεταναστευτική ένταξη

Θεόδωρος Ιωσηφίδης*, Θανάσης Κίζος**,
Χαράλαμπος Παπαγεωργίου***,
Δημήτριος Παπαγεωργίου****,
Αικατερίνη Μαλλιωτάκη*****
και Ηλέκτρα Πετράκου*****

Περίληψη

Το άρθρο αφορά στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων μιας εμπειρικής έρευνας στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας (Νομοί Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας και Αχαΐας). Διερευνώνται οι στάσεις και οι αντιλήψεις του τοπικού πληθυσμού σε σχέση με τους μετανάστες, δίνοντας κυρίως έμφαση στην ένταξή τους στην τοπική αγορά εργασίας και στην ανάπτυξη ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων. Αναδεικνύονται οι διαφοροποιήσεις στις στάσεις και στις αντιλήψεις του τοπικού πληθυσμού ανάλογα με την πολιτική

* Ο Θεόδωρος Ιωσηφίδης είναι επίκουρος καθηγητής Κοινωνικών Επιστημών στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

** Ο Θανάσης Κίζος είναι λέκτορας Γεωγραφίας της Υπαιθρου στο Τμήμα του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

*** Ο Χαράλαμπος Παπαγεωργίου είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

**** Ο Δημήτριος Παπαγεωργίου είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

***** Η Αικατερίνη Μαλλιωτάκη είναι Κοινωνική Ανθρωπολόγος.

***** Η Ηλέκτρα Πετράκου είναι λέκτορας Πολιτικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

αυτοτοποθέτηση, το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα, την περιοχή κατοικίας και το επίπεδο αστικότητας και τίθενται κρίσιμα ερωτήματα για τις επιπτώσεις των στάσεων του τοπικού πληθυσμού στα χαρακτηριστικά και στους όρους της ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η Ελλάδα μαζί με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία) έχουν μετασηματιστεί από παραδοσιακές περιοχές αποστολής μεταναστών προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής σε χώρες μαζικής υποδοχής μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού (King et al., 1997· Ιωσηφίδης, 2001· Πετράκου, 2001· Jordan and Düvell, 2002· Ιosifides, 2003· Peixoto, 2005). Ο σχετικά «απότομος» αυτός μετασηματισμός οδήγησε σε μια ανανέωση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για το μεταναστευτικό φαινόμενο και στη διεξαγωγή μιας σειράς ερευνητικών εγχειρημάτων που έχουν ως αντικείμενα διάφορες πλευρές και διαστάσεις της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, η μεταναστευτική πολιτική, η γεωγραφική διαφοροποίηση της μεταναστευτικής εμπειρίας, ο ρόλος των κοινωνικού κεφαλαίου και των άτυπων δικτύων στη μεταναστευτική ένταξη, η διαπολιτισμική εκπαίδευση κ.λπ. (Droukas, 1998· Ιosifides T. and King, 1999· Faist, 2000· Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001· Παύλου και Χριστόπουλος, 2004).

Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η παρούσα έρευνα η οποία αφορά στη διερεύνηση των στάσεων του τοπικού πληθυσμού της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας καθώς και ορισμένων κρίσιμων παραγόντων που επηρεάζουν τις στάσεις αυτές. Επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τη σχέση των στάσεων του πληθυσμού με μια σειρά από ατομικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες, όπως αυτοί αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία. Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία, το εισόδημα, η πολιτική αυτοτοποθέτηση, το επάγγελμα κ.ά. επηρεάζουν τις στάσεις του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες αν και με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια. Καθοριστικός παράγοντας αποδεικνύεται ο ανταγωνισμός ή η αίσθηση του ανταγωνισμού ανάμεσα στους γηγενείς και στους μετανάστες καθώς

και οι ιδιαιτερότητες των κοινωνικοοικονομικών και εργασιακών συνθηκών (Gang κ.ά., 2002· Coenders κ.ά., 2003· Martínez-Herrera και Moualhi, 2004· Citrin και Sides, 2006). Το δεύτερο μέρος του άρθρου αφορά στη μεθοδολογία της έρευνας, ενώ στο επόμενο μέρος παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο ορισμένα κρίσιμα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Το τέταρτο μέρος περιέχει τα σημαντικότερα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας στην Περιφέρεια, δίδοντας έμφαση στα προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του τοπικού πληθυσμού, στις στάσεις του απέναντι στους μετανάστες και στην αναλυτική παρουσίαση των παραγόντων που τις επηρεάζουν. Τέλος στα συμπεράσματα συνοψίζονται τα βασικά σημεία των ερευνητικών ευρημάτων και τίθενται ερωτήματα για τις επιπτώσεις των στάσεων του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες, στους όρους της ένταξής τους στην κοινωνία υποδοχής.

2. Μέθοδοι και δεδομένα

Η παρούσα έρευνα αφορά τον πληθυσμό της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (Νομοί Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας και Ηλείας) δηλαδή τα φυσικά πρόσωπα που ανήκουν στο νόμιμο πληθυσμό της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, διαμένουν μόνιμα εκεί και είναι ηλικίας από 18 έως και 70 ετών. Η επιλογή του δείγματος του πληθυσμού έγινε με στρωματοποιημένη δειγματοληψία (Robson, 2002), με 12 συνολικά στρώματα: 3 για τους Νομούς της Περιφέρειας, 2 για το φύλο και 2 για το επίπεδο αστικότητας της περιοχής κατοικίας (αστική ή μη αστική). Το δειγματοληπτικό πλαίσιο ήταν οι πιο πρόσφατοι εκλογικοί κατάλογοι των νομών, έπειτα από επεξεργασία. Η επεξεργασία αφορούσε την απαλοιφή των ετεροδημοτών, όσων δεν αναφέρονταν σαφώς ο οικισμός, όσων είχαν αποβιώσει (οι κατάλογοι περιείχαν γεννηθέντες από το 1890), όσων ήταν πάνω από 70 ετών και όσων ήταν διπλοεγγεγραμμένοι. Το μέγεθος του δείγματος για κάθε στρώμα επιλέχθηκε με βάση το απόλυτο μέγεθος του πληθυσμού κάθε στρώματος και με συνολικό μέγεθος δείγματος όλου του πληθυσμού στα 600 άτομα (πίνακας 1). Τέλος, η επιλογή των μονάδων του δείγματος από κάθε στρώμα έγινε με τη χρήση τυχαίων αριθμών από την Ομοιόμορφη Κατανομή (Robson, 2002). Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από την Κοινοτική Πρωτοβουλία EQUAL στα πλαίσια δράσης η ο-

Πίνακας 1
Στρώματα του πληθυσμού και αριθμός δείγματος ανά στρώμα

Νομοί	Άντρες (δείγμα)			Γυναίκες (δείγμα)			Σύνολο (δείγμα)
	Αστικός	Αγροτικός	Σύνολο	Αστικός	Αγροτικός	Σύνολο	
Αιτωλοακαρνανίας	41.454 (50)	46.053 (56)	87.507 (106)	40.722 (50)	42.460 (52)	83.182 (101)	170.689 (208)
Αχαΐας	65.337 (79)	31.225 (38)	96.562 (117)	66.180 (81)	29.686 (36)	95.866 (117)	192.428 (234)
Ηλείας	25.318 (31)	40.415 (49)	65.733 (80)	26.185 (32)	38.214 (46)	64.399 (78)	130.132 (158)
Σύνολο	132.109 (161)	117.693 (143)	249.802 (304)	133.087 (162)	110.360 (134)	243.447 (296)	493.249 (600)

ποία αφορούσε στη διερεύνηση του ρόλου των μεταναστών/στριών στην τοπική αγορά εργασίας και των συνεπειών της ενσωμάτωσής τους σε θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε περιείχε κλειστές και μικτές ερωτήσεις καθώς και ερωτήσεις κλιμάκων στάσεων τύπου Likert, και αποσκοπούσε στην καταγραφή των απόψεων, των στάσεων και των αντιλήψεων των κατοίκων της Περιφέρειας απέναντι στους μετανάστες. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Οκτώβριο του 2005 ως το Μάρτιο του 2006 και συνολικά συμπληρώθηκαν 438 ερωτηματολόγια (73% των προβλεπόμενων 600). Οι ερευνητές ήταν κάτοικοι της Περιφέρειας, άνδρες και γυναίκες, εκπαιδευμένοι σε τεχνικές προσέγγισης και σε πιθανές αντιδράσεις των ερωτώμενων σε ερωτήσεις σε ευαίσθητα και προσωπικά θέματα, όπως οι αντιλήψεις και οι απόψεις απέναντι σε μετανάστες. Η προσέγγιση των ερωτώμενων και οι συνεντεύξεις έγιναν στις οικίες τους, καθώς ήταν γνωστά τα ονόματα, αλλά και για λόγους μεγαλύτερης άνεσής τους. Η κωδικοποίηση των αποτελεσμάτων έγινε έτσι ώστε να είναι δυνατή η ευρύτερη δυνατή διασταύρωση μεταξύ των χαρακτηριστικών του δείγματος (φύλο, ηλικία, περιοχή κατοικίας, επάγγελμα, εισοδηματική κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση και μόρφωση) με τις απόψεις και στάσεις απέναντι στους μετανάστες.

3. Η περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας

Η περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας καταλαμβάνει το Βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου και το Δυτικό άκρο της Στερεάς Ελλάδος, και περιλαμβάνει τους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας και Ηλείας. Η Περιφέρεια σύμφωνα με τη EUROSTAT (www.eurostat.eu.int) βρίσκεται πολύ χαμηλά στην Ευρωπαϊκή κατάταξη με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (56,4% του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 25, σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (PPS) με τη χώρα να βρίσκεται στο 74,7%). Το ποσοστό αυτό φέρνει την περιοχή τελευταία από τις Ελληνικές Περιφέρειες και δείχνει τη δυσμενή κοινωνικο-οικονομική της θέση. Στην αντίστοιχη κατάταξη πριν από μια δεκαετία η Περιφέρεια ήταν και πάλι χαμηλά, αλλά με υψηλότερο ποσοστό από αυτό των Περιφερειών της Ηπείρου και της Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης και μικρότερη απόσταση από τον μέσο όρο της χώρας. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η Πε-

ριφέρεια βρίσκεται σε φάση οικονομικής στασιμότητας αν όχι ύφεσης. Η κατάταξη των Νομών της Περιφέρειας με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε σχέση με τον μέσο όρο της χώρας επιβεβαιώνει τα παραπάνω: ο Ν. Ηλείας είναι προτελευταίος (51ος) με κατά κεφαλήν ΑΕΠ στο 51% του μέσου όρου της χώρας, ο Ν. Αιτωλοακαρνανίας 39ος με 79% και ο Ν. Αχαΐας 30ος με 86%, ενώ η θέση όλων των Νομών έχει επιδεινωθεί τα τελευταία 20 χρόνια, δείχνοντας σημαντική απόκλιση από τον εθνικό μέσο όρο για όλους τους Νομούς της Περιφέρειας (Οι Νομοί της Ελλάδας, 2005).

Όσον αφορά στον πληθυσμό, με εξαίρεση τον Νομό Αιτωλοακαρνανίας που παρουσιάζει μείωση στη δεκαετία 1991-2001 (-2,2%), στους άλλους Νομούς αυξάνεται με ρυθμό συγκρίσιμο με αυτόν της χώρας (7,5% για το Ν. Αχαΐας και 5,3% για το Ν. Ηλείας, www.statistics.gr). Εξαιτίας της αρνητικής φυσικής κίνησης, η αύξηση αυτή οφείλεται σε μετανάστευση και πιθανόν σημαντικό μέρος της σε εξωτερική μετανάστευση. Η εξέταση των δεικτών γήρανσης του πληθυσμού και στο εσωτερικό των Νομών αποκαλύπτει σημαντικές αντιθέσεις. Γενικά, τα αστικά κέντρα παρουσιάζονται περισσότερο ελκυστικά για τους νέους και τα νεαρά ζευγάρια (με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την Πάτρα όπου 42,2% του συνόλου του πληθυσμού της είναι 15-40 ετών), ενώ στην ύπαιθρο κυριαρχούν οι ηλικιωμένοι.

Όσον αφορά στην απασχόληση ανά τομέα, τα στατιστικά δεδομένα της τελευταίας απογραφής (2001) δείχνουν τον αγροτικό χαρακτήρα της Περιφέρειας, με τους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ηλείας να παρουσιάζουν ποσοστά απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα υψηλότερα του 30%. Στους μικρούς Δήμους, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα ξεπερνά το 50% για τους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ηλείας, ενώ στις πρωτεύουσες είναι κοντά στο 10%. Στον Νομό Αχαΐας φαίνεται ακόμη ο έντονος βιομηχανικός και βιοτεχνικός χαρακτήρας της απασχόλησης σε σχέση με τους υπόλοιπους Νομούς της Περιφέρειας.

4. Οι στάσεις του πληθυσμού της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας απέναντι στους μετανάστες

4.1. Προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το συνολικό μέγεθος του δείγματος είναι 438 άτομα. Πριν από την παρουσίαση των απόψεων και αντιλήψεών τους για τους μετανάστες, παρουσιάζονται σύντομα κάποια προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

Το 48,1% του δείγματος είναι άνδρες, οι περισσότεροι (51%) στον Νομό Αχαΐας και οι λιγότεροι (44%) στο Νομό Ηλείας. Στις μη αστικές περιοχές απαντώνται περισσότεροι άνδρες (59%), ενώ σε αστικές περισσότερες γυναίκες (51,5%) και η σχέση αυτή είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2 = 4,3$, $s = 0,03$). Η κατανομή των ηλικιών είναι άνιση μεταξύ των Νομών της Περιφέρειας. Ο περισσότερο νεανικός πληθυσμός εμφανίζεται στο Νομό Ηλείας (44% < 35 ετών) ενώ ο λιγότερο νεανικός στο Νομό Αχαΐας (14% < 35 ετών). Η σχέση μεταξύ ηλικιακής κλάσης και Νομού είναι στατιστικά σημαντική. Όπως στατιστικά σημαντική είναι και η σχέση μεταξύ ηλικιακής κλάσης και περιοχής κατοικίας, με τον περισσότερο νεανικό πληθυσμό να εμφανίζεται σε μη αστικές περιοχές (21% < 35 ετών), αλλά και τον περισσότερο γερασμένο πληθυσμό επίσης σε μη αστικές περιοχές (26,6% > 55 ετών). Στις αστικές περιοχές κυριαρχούν οι μέσες ηλικίες.

Γενικά, σημαντικό είναι το ποσοστό κατοίκων χωρίς μόρφωση (5%) και πολύ σημαντικό το ποσοστό αποφοίτων Λυκείου (30%), ενώ χαμηλό ως πολύ χαμηλό είναι το ποσοστό των αποφοίτων ανώτατων σχολών (17%) ή μεταπτυχιακής εκπαίδευσης (2,3%). Υπάρχει επίσης και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ μορφωτικού επιπέδου και ηλικιακής κλάσης ($\chi^2 = 333,2$, $s = 0,000$), με τους ηλικιωμένους να είναι οι λιγότερο μορφωμένοι γενικά. Τέλος παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές τόσο ανά Νομό όσο και ανά περιοχή κατοικίας, με το υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης να εμφανίζεται στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας και στις μη αστικές περιοχές. Η επαγγελματική δομή διαφοροποιείται τόσο κατά Νομό όσο και κατά επίπεδο αστικότητας. Όπως είναι αναμενόμενο, τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τον πρωτογενή τομέα υπερεκπροσωπούνται στις μη αστικές περιοχές, ενώ τα εργατικά και τεχνικά επαγγέλματα υπερεκπροσωπούνται στους Νομούς Ηλείας και Αχαΐας και τα ε-

παγγέλματα των δημοσίων υπαλλήλων, των ελεύθερων επαγγελματιών και των επιχειρηματικών στις αστικές περιοχές.

Συνολικά μόνο 380 άτομα έχουν δηλώσει στοιχεία για το εισόδημά τους, το οποίο συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με το Νομό κατοικίας ($\chi^2 = 35,398$, $s = 0,001$), με πολύ σημαντικό ποσοστό χαμηλών εισοδημάτων στους Νομούς Ηλείας και Αχαΐας, ενώ στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας κυριαρχούν τα μεσαία εισοδήματα. Γενικά, τα δηλωθέντα εισοδήματα που δηλώθηκαν είναι σχετικά μικρά ($56\% < 10.000 \text{ €}$ και $79\% < 15.000 \text{ €}$).

Το 60% του δείγματος (261 άτομα) απαντά στην ερώτηση περί πολιτικής αυτοτοποθέτησης. Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ πολιτικής αυτοτοποθέτησης και περιοχής κατοικίας ή φύλου. Αντίθετα υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με τον Νομό ($\chi^2 = 69,321$, $s = 0,000$), με τους κατοίκους στον Νομό Ηλείας να τοποθετούνται περισσότερο στα άκρα και ιδιαίτερα στα δεξιά (14% τοποθετήθηκαν στην άκρα δεξιά, σε σχέση με το 7,7% για το σύνολο του δείγματος) και τους κατοίκους στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας να τοποθετούνται περισσότερο στο κέντρο (60% σε σχέση με 32% για το σύνολο του δείγματος). Επίσης υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την επαγγελματική κατηγορία ($\chi^2 = 131,3$, $s = 0,020$) αλλά χωρίς να προκύπτει κάποια εμφανής σχέση με τις ακραίες θέσεις του πολιτικού φάσματος. Η πολιτική αυτοτοποθέτηση συσχετίζεται θετικά και ασθενώς με το εισόδημα (Spearman's $r = 0,230$, $s = 0,000$, όσο αυξάνει το εισόδημα αυξάνει και η δεξιά τοποθέτηση, αλλά πολύ ασθενώς) και αρνητικά και ασθενώς με ηλικιακή κλάση (Spearman's $r = -0,141$, $s = 0,015$, όσο αυξάνει η ηλικία μειώνεται η δεξιά τοποθέτηση, αλλά πολύ ασθενώς). Γενικά η πλειοψηφία συγκεντρώνεται στο κέντρο (32%) και στην κεντροαριστερά (30%), αν και ο μέσος όρος είναι 5,5.

Οι μέσοι όροι της πολιτικής αυτοτοποθέτησης των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος δείχνουν περισσότερο ανάγλυφα τις διαφορές αυτές. Έτσι, παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις κατά Νομό (ο περισσότερο «δεξιός» Νομός είναι ο Νομός Ηλείας και ο λιγότερο ο Νομός Αχαΐας, πίνακας 2Α), κατά ηλικιακή κλάση (περισσότεροι «δεξιοί» δηλώνουν οι πιο νέοι, πίνακας 2Β), κατά επαγγελματική (περισσότερο «δεξιοί» δηλώνουν όσοι δεν έχουν εργασθεί ποτέ που είναι όμως λίγοι αριθμητικά και ακολουθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι επιχειρηματίες, ενώ περισσότερο «αριστεροί» δηλώνουν οι εργάτες, πίνακας 2Γ) και κατά εισοδηματική κατηγορία (περισσότερο «δεξιοί» δηλώνουν αυτοί που δηλώνουν και υψηλότερα εισοδήματα, πίνακας 2Δ).

Πίνακας 2

Μέσοι όροι πολιτικής αυτοτοποθέτησης κατά Νομό (Α),
Ηλικία (Β), Επαγγελματική Κατηγορία (Γ)
και Εισοδηματική Κατηγορία (Δ)

Α		
Νομός	N	Mean
Αιτωλοακαρνανίας	76	5,62
Ηλείας	79	6,09
Αχαΐας	106	4,98
Σύνολο	261	5,50

Β		
Ηλικιά κλάση	N	Mean
18-25	19	7,11
26-35	44	5,73
36-45	56	5,68
46-55	75	5,17
55-65	44	5,30
>65	23	4,78
Σύνολο	261	5,50

Γ		
Επαγγελματική κατηγορία	N	Mean
Ανειδίκευτος εργάτης/τρια	5	4,00
Εργάτης/τρια-Τεχνίτης/τρια	15	4,73
Αγρότης/σα	65	5,52
Ιδιωτικός υπάλληλος	46	5,48
Δημόσιος υπάλληλος	30	6,60
Ελεύθερος επαγγελματίας	29	5,45
Επιχειρηματίας	10	6,10
Οικιακά	40	4,90
Άνεργος/η	11	5,36
Δεν έχω εργασθεί ποτέ	2	7,00
Άλλο	8	6,00
Σύνολο	261	5,50

Πίνακας 2

(Συνέχεια)

Δ		
Επαγγελματική κατηγορία κατά το τελευταίο έτος	N	Mean
Μέχρι 5.000 ευρώ	61	5,15
Από 5.000 μέχρι 10.000 ευρώ	78	5,41
Από 10.000 μέχρι 15.000 ευρώ	58	5,41
Από 15.000 μέχρι 20.000 ευρώ	30	6,03
Από 20.000 μέχρι 25.000 ευρώ	12	6,33
Από 25.000 μέχρι 30.000 ευρώ	3	6,33
Από 30.000 μέχρι 35.000 ευρώ	2	6,00
Πάνω από 35.000 ευρώ	1	7,00
Σύνολο	245	5,49

Σημείωση: Όλοι οι μέσοι όροι έχουν υπολογιστεί έπειτα από την αφαίρεση όσων δεν έχουν άποψη, όσο πιο κοντά είναι ο μέσος όρος στο 1 τόσο πιο αριστερή είναι και η πολιτική αυτοτοποθέτηση, ενώ όσο πιο κοντά είναι ο μέσος όρος στο 10 τόσο πιο δεξιά είναι η πολιτική αυτοτοποθέτηση).

4.2. Οι στάσεις του πληθυσμού: Καθοριστικοί παράγοντες

Ένας από τους παράγοντες που λήφθηκε υπόψη κατά το σχεδιασμό της έρευνας σχετικά με τις στάσεις των κατοίκων της Περιφέρειας είναι η γνωριμία με μετανάστες και ιδιαίτερα η σχέση εργασίας. Από τις απαντήσεις φαίνεται ότι το 51,6% του δείγματος έχει απασχολήσει στο παρελθόν ή απασχολεί σήμερα μετανάστες. Το ποσοστό αυτό διαφοροποιείται κατά Νομό (Αιτωλοακαρνανία 67%, Ηλεία 58%, Αχαΐα 29%, η σχέση είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2 = 45,956$, $s = 0,000$). Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας είναι αν έχουν υπάρξει οι ίδιοι μετανάστες στο παρελθόν, όμως μόλις το 11,7% από τον πληθυσμό του δείγματος απάντησε καταφατικά, ποσοστό που είναι σημαντικό μόνο στον Νομό Ηλείας (26%), ενώ στους άλλους Νομούς είναι πολύ χαμηλό.

Επίσης, σημαντικό για τις στάσεις των κατοίκων μπορεί να εί-

να η «αίσθηση» που έχουν για τον αριθμό των μεταναστών στην Ελλάδα σήμερα. Συνήθως, η υπερεκτίμηση του αριθμού των μεταναστών είναι απόρροια μιας γενικότερης αρνητικής στάσης απέναντί τους, καθώς και της επιρροής που ασκούν τα ΜΜΕ στις αντιλήψεις του πληθυσμού. Έτσι, το 19% του δείγματος πιστεύει ότι είναι πάνω από 2.000.000 και το 70% πιστεύει ότι είναι πάνω από 1.000.000 (σύμφωνα με απογραφή 2001 είναι περίπου 700.000, αν και έκτοτε ο αριθμός τους έχει αυξηθεί, ενώ αν συνυπολογιστεί και ο υπολογισμός των ανεπίσημων μεταναστών, ίσως ο συνολικός αριθμός να ξεπερνά την εκτίμηση αυτή). Ακόμη και αυτοί που έχουν θετική άποψη για τους μετανάστες υπερεκτιμούν τους αριθμούς της παρουσίας τους στη χώρα. Γενικά η συντριπτική πλειοψηφία του τοπικού πληθυσμού (75%) πιστεύει ότι οι μετανάστες σήμερα στην Ελλάδα είναι σχετικά πολλοί ή πάρα πολλοί, ενώ μόνο το 3,5% πιστεύει ότι είναι λίγοι ή σχετικά λίγοι. Τα ποσοστά αυτά είναι υψηλότερα στην Αιτωλοακαρνανία και χαμηλότερα στην Ηλεία αντίστοιχα.

Οι γενικά θετικές στάσεις για τους μετανάστες (απαντήσεις στην ερώτηση «Γενικά η στάση μου απέναντι στους μετανάστες που διαμένουν και εργάζονται στην Ελλάδα είναι...») είναι περίπου στο 49% του δείγματος, ενώ οι αρνητικές στο 15% περίπου. Υπάρχει όμως και ένα μεγάλο ποσοστό (32,5%) που διατηρεί μια ουδέτερη στάση. Όσον αφορά στα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των κατοίκων του δείγματος, στατιστικά σημαντικές σχέσεις καταγράφονται μεταξύ της άποψης για τους μετανάστες και του Νομού κατοικίας ($\chi^2 = 44,1$, $s = 0,000$, πιο θετική σε Αιτωλοακαρνανία και πιο αρνητική σε Ηλεία), των κοινωνικών επαφών με μετανάστες ($\chi^2 = 65,5$, $s = 0,000$, όσο πιο θετική η στάση, τόσο περισσότερες είναι οι κοινωνικές επαφές), της ηλικίας ($\chi^2 = 40,9$, $s = 0,023$, περισσότερο θετική σε μικρότερες ηλικίες), το επάγγελμα ($\chi^2 = 75,6$, $s = 0,011$, οι αγρότες και οι ιδιωτικοί υπάλληλοι διατυπώνουν τις περισσότερες αρνητικές γνώμες), την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 72,9$, $s = 0,000$, «Μάλλον θετική» με μικρότερο μ.ο., «αρνητική» με μεγαλύτερο) και με το μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 57,9$, $s = 0,002$, περισσότερο θετική όσο αυξάνεται το μορφωτικό επίπεδο). Αντίθετα, η στάση απέναντι στους μετανάστες δε συσχετίζεται με την περιοχή κατοικίας, το εισόδημα και το φύλο. Επίσης ευνοϊκές είναι και οι απόψεις για τους παλιννοστούντες, τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες.

Όσον αφορά στις στάσεις και τα πιστεύω του πληθυσμού του δείγματος, όπως έχουν προκύψει από τις απαντήσεις τους στις ε-

ρωτήσεις με κλίμακα Likert για θέματα που αφορούν στις επιπτώσεις της ύπαρξης μεταναστών στην τοπική οικονομία και κοινωνία (πίνακας 3), προκύπτουν μια σειρά από ενδιαφέροντα ευρήματα.

Οι απόψεις για θετική επίπτωση των μεταναστών στην τοπική οικονομία υπερεκπροσωπούνται στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας και υποεκπροσωπούνται στο Νομό Αχαΐας. Οι απόψεις αυτές σχετίζονται θετικά με την εμπειρία απασχόλησης μεταναστών και αρνητικά με την πολιτική τοποθέτηση προς τα κεντροδεξιά του πολιτικού φάσματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι απαντήσεις σε αυτή την ερώτηση είναι πολύ λιγότερο συνδεδεμένες με τα χαρακτηριστικά των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος, όπως προκύπτει από το γεγονός της απουσίας στατιστικά σημαντικών σχέσεων με τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά.

Σχετικά με τον εργασιακό ανταγωνισμό μεταναστών και γηγενών (απαντήσεις στην ερώτηση «Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου κάνουν δουλειές που δεν προτιμούν οι ντόπιοι») οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι τέτοιος ανταγωνισμός δεν υφίσταται, υπερεκπροσωπούνται στον Νομό Ηλείας και υποεκπροσωπούνται στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, υπερεκπροσωπούνται στις γυναίκες, στους ιδιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους και στα χαμηλά εισοδήματα. Αντίθετα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, την πολιτική αυτοτοποθέτηση και την απασχόληση μετανάστη.

Όσον αφορά στο αν υπάρχουν διακρίσεις εναντίον των μεταναστών στην αγορά εργασίας, αυτές αναγνωρίζονται περισσότερο στον Νομό Ηλείας και από τις γυναίκες, από τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα και από όσους έχουν απασχολήσει στο παρελθόν μετανάστες, ενώ αναγνωρίζονται λιγότερο στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, από τους αγρότες, από τους απασχολούμενους/ες στα οικιακά, από τα μέλη του δείγματος με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο και από αυτούς που αυτοτοποθετούνται από το κέντρο και προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Αντίθετα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την ηλικία και την περιοχή κατοικίας. Στην ερώτηση για το αν οι μετανάστες αμείβονται το ίδιο με τους Έλληνες για την ίδια δουλειά διαφωνούν περισσότερο στον Νομό Αχαΐας και οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι άνδρες, οι διαμένοντες σε αστικές περιοχές, οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ καθώς και όσοι αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την ηλικία και το εισόδημα. Υπέρ της ι-

Πίνακας 3
Στάσεις του πληθυσμού του δείγματος

	Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου ωφελούν την τοπική οικονομία	Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου κάνουν δουλειές που δεν προτιμούν οι ντόπιοι	Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες είναι θύματα διακρίσεων και εκμετάλλευσης στην αγορά εργασίας	Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες που εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα θα πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες στην αγορά εργασίας	Πιστεύω ότι γενικά θα πρέπει να δοθούν ευκαιρίες στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα να αποκτήσουν ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους Έλληνες	Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να διατηρήσουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους στην Ελλάδα	Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στην Ελλάδα	
Δεν έχω άποψη	6,6	5,7	6,3	15,2	3,4	2,8	1,8	1,6
Διαφωνώ απόλυτα	8,7	2,5	4,9	6,9	8,0	6,0	2,8	5,3
Μάλλον διαφωνώ	25,2	22,5	25,2	22,4	17,0	16,7	13,8	18,3
Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	33,0	20,9	29,4	27,6	24,8	23,1	30,3	29,1
Μάλλον συμφωνώ	20,6	25,2	23,8	20,3	29,2	34,0	36,2	31,0
Συμφωνώ απόλυτα	5,9	23,2	10,4	7,6	17,5	17,4	15,1	14,7
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100
N	437	436	432	434	435	432	436	436

σότητας εργασιακών δικαιωμάτων μεταξύ μεταναστών και Ελλήνων τάσσονται περισσότερο οι διαμένοντες στο Νομό Αχαΐας, οι αγρότες, οι γυναίκες, οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ, όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες καθώς και οι μέσες και μικρές ηλικίες, ενώ κατά τάσσονται περισσότερο οι άνεργοι, και οι διαμένοντες σε μη αστικές περιοχές. Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με το εισόδημα που δηλώνεται και την πολιτική αυτοτοποθέτηση.

Σχετικά με το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης, οι θετικές στάσεις υπερεκπροσωπούνται στους αγρότες, στους εργαζόμενους/ες στα οικιακά, στους ιδιωτικούς υπαλλήλους, στις γυναίκες και σε όσους αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Τα χαρακτηριστικά για τα οποία δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση είναι αρκετά σε αυτή την ερώτηση και περιλαμβάνουν το εισόδημα, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, την περιοχή κατοικίας και την απασχόληση μετανάστη. Σε σχέση με την παραχώρηση ισότιμων πολιτικών δικαιωμάτων στους μετανάστες, οι θετικότερες στάσεις παρατηρούνται στους απόφοιτους ΑΕΙ-ΤΕΙ, σε όσους έχουν απασχολήσει μετανάστες, και σε όσους αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Δεν παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές σχέσεις με το εισόδημα, το επάγγελμα, την ηλικία και την περιοχή κατοικίας. Για την παραχώρηση ευκαιριών διατήρησης της γλώσσας και του πολιτισμού των μεταναστών, και πάλι οι θετικότερες στάσεις εμφανίζονται στους αποφοίτους ΑΕΙ-ΤΕΙ, σε όσους έχουν απασχολήσει μετανάστες, και σε όσους αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Δεν παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές σχέσεις με το εισόδημα, το επάγγελμα, το φύλο και την περιοχή κατοικίας. Τέλος, για την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών δικαιωμάτων των μεταναστών οι θετικότερες στάσεις απαντώνται στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, στα στρώματα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο και στις μέσες ηλικίες. Οι απόψεις όμως εδώ φαίνονται περισσότερο συγκεχυμένες, καθώς για πολλά χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση, δηλαδή το εισόδημα, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, την περιοχή κατοικίας, την πολιτική αυτοτοποθέτηση και την απασχόληση μετανάστη. Η σύνοψη όλων των παραπάνω σχέσεων δίνεται στον πίνακα 4.

Συγκεντρωτικά, φαίνεται ότι παράγοντες όπως η μόρφωση, το εισόδημα, το επάγγελμα, η πολιτική τοποθέτηση και η προηγούμενη γνωριμία με μετανάστες είναι πολύ σημαντικότεροι στη διαμόρφωση απόψεων και στάσεων στους κατοίκους της Περιφέρει-

Πίνακας 4

Σύνοψη στατιστικά σημαντικών σχέσεων μεταξύ στάσεων και πιστεύω του πληθυσμού του δείγματος και χαρακτηριστικών του

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου ωφελούν την τοπική οικονομία	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 33,3, s = 0,000$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 18,0, s = 0,003$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 37,9, s = 0,036$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία, λιγότερο σε Αχαΐα - Συμφωνούν περισσότερο όσο έχουν απασχολήσει μετανάστες - Διαφωνούν περισσότερο όσοι ανήκουν στην Κεντροδεξιά 	<ul style="list-style-type: none"> - Περιοχή κατοικίας, - Εισόδημα, - Επάγγελμα, - Ηλικία, - Φύλο
Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου κάνουν δουλείες που δεν προτιμούν οι ντόπιοι	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 55,5, s = 0,000$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 84,9, s = 0,002$) - Φύλο ($\chi^2 = 17,7, s = 0,003$) - Εισόδημα ($\chi^2 = 58,1, s = 0,008$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Ηλεία, λιγότερο Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο τα χαμηλότερα εισοδήματα 	<ul style="list-style-type: none"> - Μορφωτικό επίπεδο - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη - Πολιτική αυτοτοποθέτηση
Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες είναι θύματα διακρίσεων και εκμετάλλευσης στην αγορά εργασίας	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 61,4, s = 0,004$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 77,7, s = 0,007$) - Φύλο ($\chi^2 = 22,6, s = 0,000$) - Εισόδημα ($\chi^2 = 81,1, s = 0,000$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 54,1, s = 0,004$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Ηλεία, λιγότερο Αιτωλοακαρνανία - Διαφωνούν περισσότερο οι αγρότες και οι εργαζόμενοι /ες στα οικιακά - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο τα χαμηλότερα εισοδήματα 	<ul style="list-style-type: none"> - Ηλικία - Περιοχή κατοικίας

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
	<ul style="list-style-type: none"> - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 18,9, s = 0,002$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 42,4, s = 0,001$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Διαφωνούν περισσότερο με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Διαφωνούν περισσότερο από κέντρο και προς δεξιά άκρη του φάσματος 	
<p>Πιστεύω ότι σε μεγαλύτερο βαθμό οι μετανάστες που εργάζονται στη περιοχή μου αμείβονται το ίδιο με τους Έλληνες για την ίδια δουλειά</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 27,5, s = 0,002$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 86,9, s = 0,001$) - Φύλο ($\chi^2 = 13,8, s = 0,017$) - Περιοχή κατοικίας ($\chi^2 = 15,2, s = 0,010$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 53,1, s = 0,006$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 21,1, s = 0,001$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 38,8, s = 0,003$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Διαφωνούν περισσότερο σε Αχαΐα - Διαφωνούν περισσότερο οι ιδιωτικοί υπάλληλ. και συμφωνούν οι δημόσιοι - Διαφωνούν περισσότερο οι άνδρες - Συμφωνούν περισσότερο σε μη αστικές περιοχές - Διαφωνούν περισσότερο οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ - Συμφωνούν περισσότερο όσοι δεν έχουν απασχολήσει μετανάστες - Διαφωνούν περισσότερο από κέντρο και προς αριστερή άκρη πολιτικού φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Ηλικία

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα θα πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες στην αγορά εργασίας	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 38,9, s = 0,000$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 73,9, s = 0,016$) - Φύλο ($\chi^2 = 12,7, s = 0,026$) - Περιοχή κατοικίας ($\chi^2 = 13,9, s = 0,016$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 58,6, s = 0,001$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 16,8, s = 0,005$) - Ηλικία ($\chi^2 = 39,1, s = 0,036$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αχαΐα και Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο οι αγρότες και λιγότερο οι άνεργοι - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Διαφωνούν περισσότερο σε μη αστικές περιοχές - Συμφωνούν περισσότερο απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Συμφωνούν περισσότερο νέες, μέσες ηλικίες 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Πολιτική αυτοτοποθέτηση
Πιστεύω ότι γενικά θα πρέπει να δοθεί η ευκαιρία στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα να φέρουν τα μέλη της οικογένειάς τους στη χώρα	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 20,5, s = 0,025$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 69,4, s = 0,036$) - Φύλο ($\chi^2 = 23,4, s = 0,000$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 51,1, s = 0,002$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν λιγότερο σε Ηλεία - Συμφωνούν περισσότερο αγρότες, οικιακά και οι ιδιωτικοί υπάλληλοι - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο από κέντρο και προς αριστερή άκρη του φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Ηλικία - Μορφωτικό επίπεδο - Περιοχή κατοικίας - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
<p>Πιστεύω ότι γενικά θα πρέπει να δοθούν ευκαιρίες στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα να αποκτήσουν ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους Έλληνες</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 40,2, s = 0,000$) - Φύλο ($\chi^2 = 16,9, s = 0,005$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 54,7, s = 0,004$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 25,1, s = 0,000$) - Πολιτική αυτοποθέτηση ($\chi^2 = 92,2, s = 0,000$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ και οι αναλφάβητοι - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Συμφωνούν περισσ. από κέντρο και προς αριστερή άκρη του φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Επάγγελμα - Ηλικία - Περιοχή κατοικίας
<p>Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να διατηρήσουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους στην Ελλάδα</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 25,2, s = 0,005$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 68,4, s = 0,043$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 58,8, s = 0,001$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 11,3, s = 0,046$) - Ηλικία ($\chi^2 = 48,2, s = 0,004$) - Πολιτική αυτοποθέτηση ($\chi^2 = 92,2, s = 0,000$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν λιγότερο σε Ηλεία - Συμφωνούν λιγότερο οι αγρότες και οικιακά - Συμφωνούν περισσότερο οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Συμφωνούν λιγότερο οι ηλικιωμένοι - Συμφωνούν περισσ. από κέντρο και προς αριστερή άκρη πολ. φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Φύλο - Περιοχή κατοικίας

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στην Ελλάδα	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 19,8, s = 0,031$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 46,3, s = 0,029$) - Ηλικία ($\chi^2 = 46,1, s = 0,006$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο από απόφ. Γυμνασίου και υψηλότερα επίπεδα - Συμφωνούν περισσότερο οι μεσαίες ηλικίες 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Φύλο - Μορφωτικό επίπεδο - Επάγγελμα - Περιοχή κατοικίας - Απασχολείτε μετανάστη - Πολιτική αυτοτοποθέτηση
Κρίνετε ότι οι μετανάστες συμβάλουν περισσότερο από τους ντόπιους στην εγκληματικότητα ή όχι;	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 54,5, s = 0,000$) - Φύλο ($\chi^2 = 13,5, s = 0,004$) - Ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 31,1, s = 0,009$) - Εισόδημα ($\chi^2 = 37,3, s = 0,015$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 62,4, s = 0,000$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 30,9, s = 0,009$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν λιγότερο οι άνδρες - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο οι ηλικιωμένοι - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο οι χαμηλότερα εισοδήματα - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο τεχνίτες-εργάτες, αγρότες, άνεργοι, οικιακά 	<ul style="list-style-type: none"> - Περιοχή κατοικίας - Μορφωτικό επίπεδο

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύετε ότι υπάρχει ρατσισμός απέναντι στους μετανάστες στην Ελλάδα;	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 65,7, s = 0,000$) - Φύλο ($\chi^2 = 21,3, s = 0,001$) - Ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 46,1, s = 0,006$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 48,4, s = 0,003$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο όσοι ανήκουν στο Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος - Πιστεύουν ότι όχι περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Πιστεύουν ότι να περισσότερο οι γυναίκες, - Πιστεύουν ότι να νεανικές ηλικιακές κλάσεις - Πιστεύουν ότι κατά πλειοψηφία να περισσότερο όσοι ανήκουν στο Αριστερό άκρο φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Περιοχή κατοικίας - Μορφωτικό επίπεδο - Επάγγελμα - Εισόδημα
Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται παράνομα στην Ελλάδα θα πρέπει...	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 22,3, s = 0,004$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 38,7, s = 0,007$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Πιστεύουν ότι θα πρέπει να απελαύνονται περισσότερο σε Ηλεία - Πιστεύουν ότι θα πρέπει να απελαύνονται όσοι ανήκουν σε Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Ηλικία - Φύλο - Περιοχή κατοικίας - Μορφωτικό επίπεδο - Επάγγελμα - Πολιτική αυτοτοποθέτηση

ας του δείγματος από ό,τι παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία και η κατοικία σε πόλη ή στην ύπαιθρο. Αν και ορισμένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά φαίνεται να συνδέονται (π.χ. το εισόδημα με το επάγγελμα), τα υπόλοιπα είναι ανεξάρτητα και καθορίζουν διαφορετικές όψεις των απόψεων και των στάσεων απέναντι στους μετανάστες.

Όσον αφορά στις αντιλήψεις των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος σχετικά με τη συμβολή των μεταναστών στην εγκληματικότητα, το 38,4% κρίνει ότι αυτοί συμβάλλουν περισσότερο από τους ντόπιους, το 46,1% ότι συμβάλλουν το ίδιο και μόλις το 5,1% ότι συμβάλλουν λιγότερο. Οι διαφοροποιήσεις κατά Νομό είναι σημαντικές (η σχέση είναι στατιστικά σημαντική $\chi^2 = 54,5$, $s = 0,000$) και μάλιστα με τρόπο που δε συμφωνεί πλήρως με τα προηγούμενα ευρήματα. Έτσι, στον Νομό Ηλείας, όπου καταγράφονται οι περισσότερες αρνητικές θέσεις για τους μετανάστες (πίνακας 4), παρουσιάζονται και οι περισσότεροι που πιστεύουν ότι οι μετανάστες συμβάλλουν λιγότερο από τους ντόπιους στην εγκληματικότητα (13,2%), αλλά ταυτόχρονα, το 44% πιστεύει ότι συμβάλλουν περισσότερο. Περισσότερο «ουδέτερες» είναι οι γνώμες στο Νομό Αχαΐας, όπου το 61% πιστεύει ότι συμβάλλουν το ίδιο. Εκτός από το Νομό, οι αντιλήψεις σχετικά με τη συμβολή των μεταναστών στην εγκληματικότητα συσχετίζεται με στατιστικά σημαντική σχέση με το φύλο ($\chi^2 = 13,5$, $s = 0,004$, οι άνδρες πιστεύουν ότι οι μετανάστες συμβάλλουν λιγότερο), την ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 31,1$, $s = 0,009$, οι ηλικιωμένοι πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο), το εισόδημα ($\chi^2 = 37,3$, $s = 0,015$, τα χαμηλότερα εισοδήματα πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο), το επάγγελμα ($\chi^2 = 62,4$, $s = 0,000$, τεχνίτες-εργάτες, αγρότες, άνεργοι, οικιακά πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο) και την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 30,9$, $s = 0,009$, όσοι ανήκουν στο Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος πιστεύουν ότι οι μετανάστες συμβάλλουν περισσότερο). Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση με την περιοχή κατοικίας και το μορφωτικό επίπεδο.

Στον Νομό Αχαΐας βρίσκονται και οι περισσότεροι που πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός απέναντι στους μετανάστες στην Ελλάδα (62% περίπου, έναντι 49% του συνόλου των Νομών), ενώ το αντίθετο πιστεύουν περισσότερο στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας (23% σε σχέση με το 12% του συνόλου των Νομών). Η σχέση είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2 = 65,7$, $s = 0,000$). Άλλες στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις παρουσιάζονται με το φύλο ($\chi^2 = 21,3$, $s = 0,001$, οι γυναίκες πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός περισσό-

τερο), την ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 46,1$, $s = 0,006$, οι νεότερες ηλικιακές κλάσεις πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός περισσότερο), και την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 48,4$, $s = 0,003$, όσοι ανήκουν στο Αριστερό άκρο του φάσματος πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός περισσότερο). Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση με την περιοχή κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και το εισόδημα.

Τέλος, οι απόψεις των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος σχετικά με την τύχη των μεταναστών που ζουν και εργάζονται παράνομα στην Ελλάδα, γενικά κλίνουν περισσότερο προς την εξέταση κατά περίπτωση (41,5%), αν και ιδιαίτερα σημαντικό είναι το ποσοστό όσων ισχυρίζονται ότι πρέπει να απελαύνονται (32,3%) ενώ μόνο το 16% υποστηρίζει την ένταξή τους σε προγράμματα νομιμοποίησης. Οι απόψεις αυτές παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές σχέσεις με το Νομό ($\chi^2 = 22,3$, $s = 0,004$, σε Ηλεία πιστεύουν περισσότεροι (41,5%) ότι θα πρέπει να απελαύνονται) και την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 38,7$, $s = 0,007$, όσοι ανήκουν σε Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος πιστεύουν ότι θα πρέπει να απελαύνονται). Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση με το εισόδημα, την ηλικία, το φύλο, την περιοχή κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και την πολιτική αυτοτοποθέτηση. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι οι απόψεις των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος σχετικά με την απέλαση των μεταναστών δεν μπορούν εύκολα να κατηγοριοποιηθούν με τη χρήση των περισσότερων από τα χαρακτηριστικά τους, με εξαίρεση την πολιτική τοποθέτησή τους.

Συγκεντρωτικά, τα αποτελέσματα των στατιστικά σημαντικών και μη σχέσεων των απόψεων του πληθυσμού του δείγματος απέναντι στην πολιτική για τους μετανάστες, και τις επιπτώσεις τους στην περιοχή με τα χαρακτηριστικά τους παρουσιάζονται στον πίνακα 4.

5. Συμπεράσματα

Από την προηγούμενη παρουσίαση και ανάλυση των κεντρικότερων ευρημάτων της έρευνας είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε μια σειρά από συμπεράσματα σχετικά με τις στάσεις του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες. Τα συμπεράσματα αυτά μπορούμε να τα διακρίνουμε σε γενικά και σε ειδικά. Τα γενικά αφο-

ρούν στις στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες, ενώ τα ειδικά σχετίζονται με τον εντοπισμό κρίσιμων παραγόντων οι οποίοι επηρεάζουν τις θετικές ή τις αρνητικές στάσεις.

Όσον αφορά στα γενικά συμπεράσματα, παρατηρείται μια σχετικά ευνοϊκή στάση απέναντι στο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Έτσι λίγοι (>15%) του συνολικού δείγματος εκφράζουν αρνητικές ή μάλλον αρνητικές γενικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες. Όμως, η ευνοϊκή αυτή εικόνα αλλάζει, όταν οι ερωτήσεις γίνονται περισσότερο εξειδικευμένες και συγκεκριμένες. Για παράδειγμα πάνω από το 30% του δείγματος δεν αποδέχεται τη θέση ότι οι μετανάστες ωφελούν την τοπική οικονομία, περίπου το ίδιο ποσοστό δεν αποδέχεται τη θέση σύμφωνα με την οποία οι μετανάστες υφίστανται διακρίσεις στην αγορά εργασίας, ενώ περίπου το 33% του δείγματος τάσσεται υπέρ της απέλασης των μεταναστών από την Ελλάδα. Η έκφραση σχετικά ευνοϊκών στάσεων στις γενικές ερωτήσεις οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στο φόβο χαρακτηρισμού των ερωτώμενων ως «ξενόφοβων» ή ακόμη χειρότερα ως «ρατσιστών», τάση που είναι αρκετά συνηθισμένη στις πρόσωπο με πρόσωπο έρευνες. Αντίθετα οι απόψεις και οι στάσεις των ερωτώμενων εκφράζονται πιο ελεύθερα και αξιόπιστα στις πιο εξειδικευμένες και σαφείς ερωτήσεις.

Περνώντας στα ειδικά συμπεράσματα, διερευνήθηκε η σχέση μιας σειράς παραγόντων με τις στάσεις του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες (Καρύδης, 1996· Χρυσοχόου, 2004). Οι παράγοντες αυτοί είναι η διαμονή σε έναν από τους τρεις Νομούς της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, το φύλο, η ηλικία, το εισόδημα, το επάγγελμα, το επίπεδο αστικότητας, το μορφωτικό επίπεδο, η πολιτική αυτοτοποθέτηση καθώς και η απασχόληση –κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας ή κατά το παρελθόν– μεταναστών από τους συμμετέχοντες στην ερευνητική διαδικασία (πίνακας 4). Γενικά οι ευνοϊκότερες στάσεις παρατηρούνται στους διαμένοντες στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας, στις γυναίκες, στους διαμένοντες σε αστικές περιοχές, στις νεανικότερες ηλικίες, στα υψηλότερα μορφωτικά στρώματα και στα αντίστοιχα επαγγέλματα, σε αυτούς που αυτοτοποθετούνται από το κέντρο και προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος καθώς και σε αυτούς που έχουν απασχολήσει μετανάστες στο παρελθόν ή που απασχολούσαν μετανάστες κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας. Για τον παράγοντα του εισοδηματικού επιπέδου δεν μπορούμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα, διότι παρατηρούνται έντονες διακυμάνσεις από ερώτηση σε ερώτηση.

Ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά της πολιτικής τοποθέτησης και της κατοικίας (Νομός), φαίνεται να καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις απόψεις των κατοίκων της Περιφέρειας. Αν για την πολιτική τοποθέτηση κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο, για το Νομό τα ευρήματα της έρευνας φαίνεται να δείχνουν ότι οι διαφορές είναι υπαρκτές και μπορούν να εξηγηθούν μερικώς από ορισμένα χαρακτηριστικά των κατοίκων τους. Τα σημαντικότερα από αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η οικονομική κατάσταση του Νομού, που φαίνεται από δείκτες, όπως το κατά κεφαλή παραγόμενο προϊόν και το κατά κεφαλή εισόδημα. Έτσι, στο Νομό Ηλείας καταγράφονται οι χαμηλότερες τιμές σε αυτούς τους δείκτες και οι περισσότερο αρνητικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες. Αντίθετα, στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, όπου παρατηρούνται οι θετικότερες απόψεις και στάσεις απέναντι στους μετανάστες, οι οικονομικοί δείκτες παρουσιάζουν χαμηλότερες τιμές από αυτούς του Νομού Αχαΐας και άρα η εξήγηση της διαφοροποίησης πρέπει να αναζητηθεί σε άλλα χαρακτηριστικά. Γενικά πάντως, οι κάτοικοι του Νομού Αχαΐας βρίσκονται «ενδιάμεσα» από τους άλλους δύο Νομούς όσον αφορά στις στάσεις απέναντι στους μετανάστες σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις.

Η σε βάθος μελέτη και διερεύνηση των στάσεων του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες είναι πολλαπλώς χρήσιμη, αφού επηρεάζει άμεσα και έμμεσα τους όρους ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Οι στάσεις του πληθυσμού επηρεάζουν άμεσα τους όρους κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής λόγω της καθημερινής επαφής μεταξύ ντόπιων και μεταναστών μέσα από διάφορες άτυπες και λιγότερο άτυπες περιστάσεις (τυχαίες επαφές στα μέσα μαζικής μεταφοράς, στους δημόσιους χώρους, στους θεσμούς και στις υπηρεσίες υγείας, ασφάλειας, στη δημόσια και στην τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ.). Έτσι, ενδεχόμενες αρνητικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες οδηγούν σε πολλές περιπτώσεις σε ανάπτυξη φαινομένων ξеноφοβίας, αμοιβαίας καχυποψίας και εχθρότητας και θέτουν σοβαρά εμπόδια στην αποτελεσματική κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Επιπρόσθετα, οι στάσεις του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες επηρεάζουν και με έμμεσους τρόπους τους όρους της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Οι τρόποι αυτοί σχετίζονται κυρίως με την υποστήριξη ευνοϊκών ή λιγότερο ευνοϊκών τοπικών και εθνικών πολιτικών κοινωνικής ένταξης απέναντι στους μετανάστες. Έτσι, οι έντονα αρνητικές στάσεις απέναντι στη διαμονή και εργασία μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού α-

πό τον πληθυσμό αποθαρρύνει σε μεγάλο βαθμό τη λήψη ολοκληρωμένων και συνεκτικών μέτρων κοινωνικής μεταναστευτικής ενσωμάτωσης από την κεντρική κυβέρνηση ή από την τοπική αυτοδιοίκηση (ΕΕΑΔ, 2005). Για όλους τους παραπάνω λόγους πιστεύουμε ότι η διερεύνηση των στάσεων του πληθυσμού (γενικού ή τοπικού) και ιδιαίτερα η διερεύνηση των παραγόντων που τις επηρεάζουν, παίζει σημαντικό ρόλο στη χάραξη τοπικών και εθνικών πολιτικών καταπολέμησης των στερεοτύπων, των διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφία

- Citrin J., Sides, J., «European immigration in the people's court», στο: Parsons C.A. and Smeeding T.M. (επιμ.), *Immigration and the Transformation of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Coenders M., Lubbers M. Scheepers P., «Majority populations' attitudes towards migrants and minorities», *Report for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia*, 4-12003.
- Droukas E., «Albanians and the Greek informal economy», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 24 (2), 1998, σελ. 347-365.
- Faist T., *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Clarendon Press, Oxford, 2000.
- Gang I.N., Rivera-Batiz F.L., Yun M.S., «Economic Strain, Ethnic Concentration and Attitudes Towards Foreigners in the European Union», *Discussion Paper 578*, IZA, 2002, διαθέσιμο στο http://ssrn.com/abstract_id=331475.
- Iosifides T. and King R., «Socio-spatial dynamics and exclusion of three immigrant groups in the Athens conurbation», *South European Society and Politics* 3 (3), 1999, σελ. 205-229.
- Iosifides T., «Qualitative migration research: some new reflections six years later», *The Qualitative Report* 8 (3), 2003, σελ. 435-446.
- Jordan B. and Düvell F., *Irregular Migration. The Dilemmas of Transnational Mobility*, Edward Elgar, Cheltenham, 2002.
- King R., Fielding A. and Black R., «The international migration turnaround in Southern Europe», στο: King R. and Black R. (eds), *Southern Europe and the New Immigrations*, Sussex Academic Publishers, Brighton, 1997.
- Martínez-Herrera E., Moualhi D., *Public Opinion and Immigration Policies in Five EU Countries. Accounting for (In)Consistency between Immigrants Selection and Integration Policies and Citizens' Attitudes*. *European University Institute*, Florence. Workshop 16 «Who makes

- immigration policy?», 32nd ECPR Joint-Sessions of Workshops. Uppsala, 13-18 April, 2004.
- Peixoto J., «The social foundations of labour markets: foreign immigration in Portugal», στο: Koniordos S.M. (ed.), *Networks, Trust and Social Capital: Theoretical and Empirical Investigations from Europe*, Ashgate, London, 2005, σελ. 91-118.
- Robson C., *Real world research*, Blackwell, Oxford, 2002.
- Ελληνική Ένωση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΕΑΔ), *Κριτική του Μεταναστευτικού Νόμου*, Αθήνα, ΕΕΑΔ, 2005, <http://www.hlhr.gr/emd/docs/HLHRprotasis-migration01.08.05.pdf>.
- Ιωσηφίδης Θ., «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα», στο: Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Καρύδης Β., *Η Εγκληματικότητα των Μεταναστών στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.
- Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., *Αλβανοί Μετανάστες στην Θεσσαλονίκη*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Οι Νομοί της Ελλάδας: Σύνοψη Διαχρονικών Σειρών Βασικών Δεδομένων*, εκδ. All media Μέσα Επικοινωνίας, Αθήνα, 2005.
- Παύλου Μ. και Χριστόπουλος Δ., *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης*, εκδ. ΚΕΜΟ, Κριτική, Αθήνα, 2004.
- Πετράκου Η., «Η κατασκευή της μετανάστευσης στην Ελληνική κοινωνία», στο: Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ. και Παύλου Μ., (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Χρυσοχόου Χ., *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

